

В.О.Куліков *

ІНОЗЕМНІ ПІДПРИЄМЦІ ЯК ІМПОРТЕРИ КАПІТАЛУ, ІННОВАЦІЙ ТА МЕНЕДЖМЕНТУ В УКРАЇНСЬКИХ ГУБЕРНІЯХ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ НАПРИКІНЦІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

Іноземні підприємці в українських губерніях Російської імперії наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. розглядаються як агенти трансферу європейських моделей менеджменту, трудової етики та інвестицій. Джерельною базою статті послужили матеріали переписів населення, поточна статистика, періодика та мемуарна література.

Ключові слова: Російська імперія, іноземні підприємці, індустріалізація, трудова етика.

Наприкінці 1880-х рр. Російська імперія вступила у смугу швидкого індустріального розвитку. Індустріалізація спричинилася до низки глобальних перетворень – урбанізації, змін у міському пейзажі, революції в галузі транспорту та інфраструктури тощо¹. Важливі зміни відбулися також у сферах праці (поява професійних фабричних робітників) і управління (поділ капіталу та адміністрування, виникнення наукового менеджменту)². У проведенні індустріалізації Російської імперії значну роль відігравали іноземні підприємці. Нижче зроблено спробу подивитися на них як на агентів трансферу західно-європейського індустріального менеджменту, інновацій, інвестицій та «духу капіталізму»³. Особливу роль у процесі цього трансферу відіграв Південь Російської імперії, ставши основним майданчиком для передачі й адаптації європейських капіталів, інновацій і трудової етики.

Різні аспекти діяльності іноземних підприємців неодноразово ставали об'єктом вивчення дослідників. Спектр оцінок варіюється від «прогресивних» іноземців як основної рушійної сили поступу на тлі «відносно відсталих росіян»⁴ до погляду, що більшість іноземних підприємств мали спекулятивний характер⁵ і призвели до напівколоніальної залежності Російської імперії від іноземного капіталу⁶. Незважаючи на незмінну увагу до проблеми в історіографії⁷,

* Куліков Володимир Олександрович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Харківського національного університету імені В.Н.Каразіна
E-mail: ulikulikov@gmail.com

¹ Walton J. Theory and Research on Industrialization // Annual Review of Sociology. – 1978. – №13.

² Chandler A. The Visible Hand: The Managerial Revolution in American Business. – Harvard, 1977.

³ Weber M. The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism. – New York, 1930.

⁴ McKay J. P. Pioneers for Profit: Foreign Entrepreneurship and Russian Industrialization, 1885–1913. – Chicago, 1970. – P.XI.

⁵ Воронов Л.Н. Иностранные капиталы в России: Доклад Московскому отделению Общества для содействия русской промышленности и торговли. – Москва, 1901.

⁶ Докл. див. в огляді, зробленому В.І.Бовикіним: Иностранное предпринимательство и заграничные инвестиции в России: Очерки. – Москва, 1997. – С.12–14.

⁷ Чималу увагу дослідженню проблеми приділяли й вітчизняні науковці. Див., напр.: Лазанська Т.І. Історія підприємництва в Україні (на матеріалах торгово-промислової статистики

деякі питання залишаються не до кінця з'ясованими. Зокрема, дискутується рівень інтеграції іноземних капіталів в економіку Росії. Заслугує на увагу проблема ролі іноземних підприємців як носіїв досвіду, духу підприємливості, енергії й узагалі європеїзації виробничої культури в Росії. Актуальним залишається дослідження стосунків між іноземними підприємцями та місцевими владою (особливо її середньою й нижньою ланками) і спільнотою.

Напередодні індустріалізації, яка розпочалася в 1880-х рр., Російська імперія порівняно із Західною Європою була економічно відсталою аграрною країною зі слабкими промисловістю і транспортною інфраструктурою. Відносно розвиненими були тільки харчова й текстильна галузі. Попит на метал, вугілля, техніку Росія покривала переважно за рахунок імпорту. Із другої половини 1880-х рр. розпочався швидкий ріст показників в основних галузях промисловості, унаслідок чого Російська імперія випередила за темпами зростання більшість провідних промислових країн (див. табл.1).

Табл.1

Середньорічні темпи зростання промислового виробництва (%)⁸

Роки	США	Великобританія	Німеччина	Швеція	Росія
1870–1884	4,7	2,0	4,2	6,2	–
1885–1889	8,8	4,6	5,2	6,6	6,1
1890–1899	5,5	1,8	5,4	9,6	8,0
1907–1913	3,5	2,7	3,9	3,3	6,3
1885–1913	5,3	2,1	4,5	6,2	5,7

Особливо вражаючим було зростання промислового виробництва на Півдні Росії, який на початок ХХ ст. став основною вугільною та металургійною базою країни⁹. У цілому виробництво чавуну в імперії збільшилося з 55 млн пудів у 1890 до 86,3 млн у 1895 та 176,8 млн у 1900 рр. Для Півдня Росії ці цифри складають, відповідно, 13, 33 та 91 млн пудів. Отже, «царська п'ятирічка» 1895–1900 рр. дала для цього регіону приріст 170%, або 35% на рік. У результаті напередодні Першої світової війни Російська імперія зайняла п'яту позицію у світі серед лідерів – виробників чавуну¹⁰. Такого приросту не було навіть

XIX ст.). – К., 1999; *Машкін О.М.* Французи в Східній Наддніпрянщині та їх участь у промисловому житті краю напередодні Першої світової війни // Проблеми історії України XIX – початку ХХ ст. – Вип.1. – К., 2000; *Довжук І.В.* Промисловість Наддніпрянської України наприкінці XIX ст. // Український історичний журнал. – 2001. – №2. – С.17–24; *Щербініна О.В.* Іноземні капітали у вугільній та металургійній промисловості Донбасу і Подніпров'я (1861–1914). – Донецьк, 2009; *Венгер Н.В.* Меннонитское предпринимательство в условиях модернизации Юга России: между конгрегацией, кланом и российским обществом (1789–2009). – Донецьк, 2009; *Ніколаєва Т.М.* Соціокультурна характеристика підприємців України (1861–1914 рр.) // Український історичний журнал. – 2011. – №3; *Шандра І.О.* З'їзди гірничопромисловців Півдня Росії: створення та діяльність (1874–1918 рр.). – Луганськ, 2011 та ін.

⁸ *Gerschenkron A.* The Rate of Growth in Russia: The Rate of Industrial Growth in Russia, Since 1885 // The Journal of Economic History. – 1947. – Vol.7. – P.156.

⁹ *Фенин А.И.* Воспоминания инженера: К истории общественного и хозяйственного развития России (1883–1906 гг.). – Прага, 1938. – С.5.

¹⁰ *К. Мирное производство чугуна* // Горнозаводское дело. – 1916. – №25/26. – С.13780.

пізніше, у роки радянської форсованої індустріалізації. Не приховуючи свого захоплення темпами розвитку південної металургії, автор статті у спеціалізованій газеті писав із цього приводу: «Прикладів, щоб чавуноливарна промисловість так швидко зростала, не траплялося ще на сторінках історії залізної промисловості цілої земної кулі, жодній країні не щастило такою мірою підвищити продуктивність чавуну протягом десятиріччя»¹¹.

Економічна активність іноземних підприємців у Російській імперії спостерігалася й у часи, що передували промисловій революції¹². Але з кінця 1880-х рр. можна говорити про рух у країну підприємців, менеджерів та робітників з-за кордону як про масове явище. Недарма Донбас кінця XIX – початку XX ст. називали «десятою бельгійською провінцією»¹³. «Іноземці лізуть у Росію з величезними капіталами! Бельгійці вже головні господарі на Півдні Росії!», – писав у нарисі «Залізна гарячка» (1899 р.) журналіст і письменник В.О.Гіляровський¹⁴.

Широка участь іноземних підприємців у розвитку промисловості не була випадковою, – це стало результатом політики міністерства фінансів та уряду загалом. Із другої половини XIX ст., усвідомивши необхідність розвитку вітчизняної промисловості, російська влада вирішила залучати до налагодження активного виробництва іноземні інвестиції та ноу-хау, оскільки місцеві підприємці не мали належного капіталу й технологій.

В історіографії переважає думка, що основною причиною трансферу капіталів та виробництва іноземними підприємцями в Росію з кінця 1880-х рр. став перехід від фритредерської до протекціоністської тарифної політики, що відбилося передусім на підвищенні тарифів на імпорт металу¹⁵. Завершенням цієї політики став тариф 1891 р., розроблений Д.І.Менделєєвим¹⁶ (див. табл.2).

Табл.2

Тарифи 1868 та 1891 рр. (коп./пуд)¹⁷

	1868 р.	1891 р.
Чавун	5	25–52,5
Залізо	20–50	90–150
Рейки	20	90
Машини, механізми	30	250
Паровози, двигуни	75	300

¹¹ Торгово-промышленная газета. – 1896. – №188. Цит. за: Лазанська Т.І. Історія підприємництва в Україні... – С.42.

¹² Хубертус Ф.Я. Образ немецкого предпринимателя в представлениях рабочих России конца XIX – начала XX вв. // Доклады научно-практической конференции «Предприниматели и рабочие: их взаимоотношения: Вторая половина XIX – начало XX вв.» (Вторые Морозовские чтения), 1996. – Ногинск, 1996. – С.172.

¹³ Пеетерс В. Сталь у степу. – К., 2010. – С.8.

¹⁴ Гіляровський В.А. Рассказы и очерки. – Москва, 2010. – С.43.

¹⁵ Дякин В.С. Германские капиталы в России: Электроиндустрия и электрический транспорт. – Ленинград, 1971. – С.27.

¹⁶ Менделеев Д.И. Толковый тариф, или Исследование о развитии промышленности России в связи с её общим таможенным тарифом 1891 г. – Санкт-Петербург, 1892.

¹⁷ Crisp O. Studies in the Russian Economy Before 1914. – London, 1976. – P.29.

Міністр фінансів С.Ю.Вітте, один із послідовних реалізаторів цієї політики, добре розумів, що підвищення тарифів стане серйозним фінансовим тягарем для російського споживача, який змушений буде купувати промислову продукцію за підвищеними цінами. Але він уважав, що в довготерміновій перспективі залучення іноземного капіталу призведе до створення конкурентоспроможних умов і, зрештою, до падіння цін на готову продукцію¹⁸.

Проте вивчення конкретних історичних ситуацій показує, що не тільки тарифна політика спонукала іноземних підприємців до налагодження реально-го виробництва¹⁹. Заходи російського уряду щодо заохочення іноземців можна охарактеризувати як політику «батога та пряника». «Батогом» у даному випадку були високі тарифи, «пряником» – створення привабливого інвестиційного клімату шляхом встановлення фінансової стабільності. Уряд докладав багато зусиль, аби вибудувати образ Росії як перспективного й вигідного об'єкта інвестування. Для цього, наприклад, проводилася широка рекламна кампанія шляхом публікації фінансової статистики іноземними мовами²⁰.

Іноземні аналітики також сприяли піднесенню репутації Росії як «країни можливостей», перспективної ацени для діяльності та вигідного вкладання капіталів аж до того, що можна говорити про російську спекулятивну лихоманку кінця XIX ст. Наприклад, на початку XX ст. у Донбасі побував бельгійський професор і промоутер підприємництва Марсель Лавік, який написав книжку про результати своєї поїздки, що стала своєрідним рекламним проспектом регіону²¹.

Перспективний ринок, величезні природні багатства, низький рівень конкуренції в поєднанні з фінансовою стабільністю та бізнес-лояльністю робили Росію вкрай привабливою для інвестування. Тому іноземні підприємці були зацікавленими в поєднанні місцевих ресурсів і ринків із капіталами провідних банків, технологіями зарубіжних фірм.

В основу законодавчого регулювання іноземного підприємництва в Російській імперії було покладено принцип рівноправності місцевих та іноземних підданих. Тільки «Законо про стани» мали особливий розділ, повністю присвячений правам іноземців у Росії. У «Законах цивільних і судових уложень», у статутах кредитному та про прямі податки іноземні піддані у специфічну юридичну категорію не виділялися²². Деякі обмеження правоздатності іноземців займатися підприємницькою діяльністю існували в певних прикордонних районах імперії, але українські губернії до числа таких особливих територій не відносилися. Отож твердження про те, що «дискримінації зазнавали

¹⁸ *Bumte С.Ю.* Конспект лекцій о народном и государственном хозяйстве, читанных его императорскому высочеству великому князю Михаилу Александровичу в 1900–1902 гг. – Москва, 2011. – С.226.

¹⁹ Докл. див.: *Kirchner W.* Russian Tariffs and Foreign Industries Before 1914: The German Entrepreneur's Perspective // *The Journal of Economic History*. – 1981. – 41 (2). – Р.361–379.

²⁰ Напр., часопис «*The Russian Journal of Financial Statistics*».

²¹ *Lawwick M.* L'industrie dans la Russie méridionale, sa situation, son avenir: rapport présenté à m. le ministre de l'industrie et du travail de Belgique. – Bruxelles; Leipzig, 1907.

²² *Поткина И.В.* Законодательное регулирование предпринимательской деятельности иностранцев в России, 1861–1916 гг. // *Иностранное предпринимательство и zahraniчные инвестиции в России*. – Москва, 1997. – С.20.

іноземці доти, доки не приймали російського підданства»²³, не відповідають дійсності. Російська економіка була «доброзичливою» для участі іноземного підприємництва у промисловому виробництві в різних формах.

Форми участі іноземних підприємців у промисловому підприємстві могли бути такими: портфельне та пряме інвестування через асоційоване членство (найчастіше – акціонерні компанії) та індивідуальне підприємство. Це могли бути компанії, зареєстровані як за кордоном, так і в Росії. Наприклад, «Новоросійське товариство кам'яновугільного, залізного та рейкового виробництва», яке володіло Юзівським металургійним заводом, було засноване 31 липня 1869 р. у Великобританії й мало правління в Лондоні та англійських директорів²⁴. Справами в Росії завідували директори Джон Юз, Джон Вірет Гуч, але найбільш суттєві, особливо фінансові, питання вирішувалися в Англії, куди й переводився основний прибуток²⁵.

Інший приклад. «Нікополь-Маріупольське гірниче та металургійне товариство» хоча й мало російський статут і російських членів правління²⁶, але було засноване прусським підданим А.Ю.Ротштейном та громадянином США Е.Д.Смітом²⁷ і станом на 1914 р. з усього основного капіталу у 15,4 млн руб. 4 млн припадало на французький і по 3 млн – на бельгійський та німецький капітали. Отже, формально російське товариство було засноване за ініціативи іноземних підприємців, мало іноземний капітал і використовувало іноземне обладнання.

Найпоширенішою ситуацією був симбіоз іноземних і російських капіталів та спільна участь у правлінні компаній. Класичним прикладом такої взаємодії стало «Російсько-бельгійське металургійне товариство», яке володіло кількома великими заводами в Катеринославській губернії. Воно було засноване 2 червня 1895 р. на основі російського статуту²⁸. Головою правління став А.А.Бунге, членами (на паритетних основах) – по три представники від російської (Ф.Є.Єнакієв, М.М.Суцов, Б.А.Яловецький) та бельгійської (О.Біе, Е.Депре, О.Неф-Орбан) сторін²⁹. Інвестиції й технології надали французький банк «Société Générale» і бельгійські компанії «Société anonyme du Charbonnage d'Angleur», «Société anonyme Saint-Léonard à Liège».

Іншим поширеним типом були підприємства, засновані як філії західноєвропейських компаній. При цьому материнські фірми надавали стартовий капітал, обладнання, технології та управлінські рішення. Типовим прикладом було акціонерне товариство «Російський Провіданс»³⁰, засноване 1898 р. бельгійською «Société Anonyme des laminoirs, forges, fonderies et usines de la

²³ Лазанська Т.І. Історія підприємництва в Україні... – С.155.

²⁴ Указатель действующих в империи акционерных предприятий и торговых домов / Сост. В.А.Дмитриев-Мамонов. – Санкт-Петербург, 1905. – С.1917.

²⁵ Юз і Юзівка / Під заг. ред. В.А.Гайдука. – Донецьк, 2000. – С.22.

²⁶ Указатель действующих в империи акционерных предприятий и торговых домов. – С.993.

²⁷ Устав Никополь-Мариупольского горного и металлургического общества. – Санкт-Петербург, 1896. – С.4.

²⁸ Устав Русско-бельгийского металлургического общества. – Санкт-Петербург, 1896.

²⁹ Указатель действующих в империи акционерных предприятий и торговых домов. – С.1416.

³⁰ Устав Анонимного общества железопрокатных и сталелитейных заводов, доменных печей, кузниц и мастерских «Провиданс». – Х., 1897.

Providence» для будівництва металургійних заводів³¹. Підприємство було зведене повністю на іноземному обладнанні й управлялося бельгійськими адміністраторами.

Індивідуальне підприємництво означало безпосереднє володіння та, як правило, управління компанією. Більшість промислових закладів Російської імперії перебували в руках одноосібних власників або співвласників, але на акціонерні компанії припадали найбільші підприємства, в яких зосереджувалася лівова частка виробленої продукції та робітників. Визначити кількість, структуру одноосібних власників, які мали іноземне підданство, та їхні підприємницькі інтереси можна на основі публікації списків фабрик і заводів³², складених за результатами промислових переписів початку ХХ ст.³³ Технічно завдання було реалізоване за допомогою системи управління базами даних «MS Access».

Згідно з аналізом даних по списках, складених на основі перепису 1900 р., у дев'яти українських губерніях було щонайменше 123 підприємства³⁴, котрі належали підданам іноземних держав, із 2,6 тис., охоплених переписом, тобто 5%. Ці заклади на рік виробляли продукції вартістю 12 млн із 228 млн, що належали всім єдиноосібним і зосереджували 7 зі 110 тис. робітників. Отже, частка у виробництві та розмірах підприємств приблизно відповідала їх питомій вазі у структурі промисловців. Більшість підприємств серед тих, що належали іноземним громадянам в українських губерніях, перебували у власності німецьких та австрійських підданих – 60% кількості, 60% випуску, 70% робітників (див. табл.3).

Табл.3

Розподіл підприємств, що належали індивідуальним власникам іноземного підданства, за кількістю, часткою у виробництві, робітниками (%)

Підданство	Кількість	Виробництво	Робітників
Німецьке	38	37	57
Австрійське	22	26	13
Французьке	3	5	8
Турецьке	3	3	7
Грецьке	7	3	6
Бельгійське	13	6	3
Італійське	0	1	3
Британське	11	18	2
Шведське	0	1	2
Швейцарське	3	2	2

³¹ Указатель действующих в империи акционерных предприятий и торговых домов. – С.2134.

³² Джерелознавчий аналіз цих матеріалів див.: *Воронкова С.В.* Статистика промышленного производства // Массовые источники по социально-экономической истории России периода капитализма. – Москва, 1979. – С.46–58.

³³ Список фабрик и заводов Европейской России. – Санкт-Петербург, 1903 та ін.

³⁴ Серед тих, по яких указано соціальний статус.

У спеціальній літературі неодноразово висловлювалася думка, що підприємницькі інтереси іноземних промисловців у Росії було сфокусовано на високотехнологічних галузях – машинобудуванні, металургії, хімічному виробництві. Із табл.4 видно, що іноземне підприємництво, порівняно з російським, справді більше тяжіло до металообробки. Однак було широко представлене й у традиційних галузях – харчовій, деревообробній тощо, тобто у цілому група повторювала структуру промислового виробництва всіх власників.

Табл.4

Структура галузей за типами власників (%)

Група	Одноосібні	У т.ч. піддані інших держав	Асоційовані власники
Обробка харчових продуктів	52	35	54
Обробка мінеральних речовин	12	5	10
Металообробка	10	27	15
Механічна обробка деревини	8	6	6
Паперове виробництво	6	5	4
Обробка бавовни, вовни, конопель	4	9	2
Обробка продукції тваринництва	4	6	4
Хімічне виробництво	2	3	4
Обробка інших матеріалів	1	5	1

Більше тяжіли до технологічних галузей іноземні акціонерні компанії, що цілком виправдано. Будівництво машинобудівних і металургійних підприємств зазвичай вимагає великих довгострокових вкладень, чого не можуть забезпечити окремі підприємці. Це викликає потребу в асоціюванні капіталів, технологій, управління.

Регіоном, в якому іноземні промисловці виявляли найбільшу активність, був південний схід України. Р.Лінднер справедливо зазначає, що при загальному погляді на міський ландшафт Півдня Росії впадає в око те, що іноземці діяли переважно в містах і нових центрах району важкої індустрії, тоді як історичні міста типу Києва та Житомира залишалися улюбленим місцем ділової активності українських, російських та єврейських підприємців³⁵.

Іноземні капітали й інвестиції

За різними оцінками й у різні часи частка іноземного капіталу у промисловості Росії становила від 30% до 50%³⁶. В умовах посилення процесів денационалізації капіталу визначити його «національність» украй важко, але, згідно

³⁵ Лінднер Р. Предприниматели и город в Украине: 1860–1914 гг. (Индустриализация и социальная коммуникация на Юге Российской империи). – К.; Донецк, 2009. – С.163.

³⁶ Ellison H.J. Economic Modernization in Imperial Russia: Purposes and Achievements // The Journal of Economic History. – 1965. – №25 (4). – Р.534; Иностранное предпринимательство и заграничные инвестиции в России: Очерки. – Москва, 1997. – С.10.

з існуючими у спеціальній літературі спробами таких розрахунків, на Півдні Росії домінували бельгійський та французький капітали (див. табл.5).

Табл.5

**Іноземний капітал у російській промисловості по регіонах
(1900 р., млн франків)³⁷**

	Бельгійський	Французький	Німецький	Британський
Південь імперії	550	275	261	236
Польща	32	106	93	4
Центральна Росія	106	72	24	4
Уся Російська імперія	831	692	261	236

Найбільш значною роль іноземного капіталу була в гірничодобувній, машинобудівній, електротехнічній та хімічній промисловості – високотехнологічних галузях, які стали основою індустріалізації³⁸. Десятка найбільших виробників сталі на Півдні Росії впродовж 1888–1900 рр. залучали іноземні підприємницькі інвестиції, навіть якщо мали російський статут та управлялися місцевими адміністраторами. Напередодні Першої світової війни 26 із 36 вугледобувних шахт Донбасу працювали завдяки іноземному капіталу та закордонним технологіям³⁹.

Така перевага частки іноземного капіталу викликала критику фінансової політики уряду сучасниками, а також давала підстави деяким історикам говорити про «напівколоніальний», залежний статус російської економіки. На думку критиків, іноземний капітал створював конкуренцію російським підприємцям, а отримані доходи вивозилися за кордон. Крім того, висока частка іноземного капіталу начебто давала підстави іноземному підприємництву впливати на політичні рішення, тобто загрожувала суверенітету та безпеці держави. С.Ю.Вітте сформулював суть економічних претензій і сам же відповів на критику:

«Останнім часом лунають голоси проти припливу капіталів з-за кордону, які наполягають на тому, що він (іноземний капітал – *В.К.*) заподіює шкоду основним народним інтересам, що він прагне поглинути всі доходи зростаючої російської промисловості, що він, по суті, призводить до розпродажу наших продуктивних багатств. [...] Іноземний капітал у п'ять разів менший, ніж російський, проте помітніший за нього, кидається всім у вічі тому, що він несе з собою і кращі знання, і більшу заповзятливість. Але ці культурні сили він залишає в Росії»⁴⁰.

³⁷ McKay J.P. *Pioneers for Profit: Foreign Entrepreneurship and Russian Industrialization, 1885–1913*. – Chicago, 1970. – Р.36.

³⁸ Оль П.В. Иностранные капиталы в народном хозяйстве довоенной России. – Ленинград, 1925. – С.27.

³⁹ Линднер Р. Предприниматели и город в Украине... – С.94.

⁴⁰ Всеподданнейший доклад министра финансов С.Ю.Витте Николаю II о необходимости установить и затем непреложно придерживаться определённой программы торго-

Навіть у сучасній історіографії подекуди можна зустріти твердження про «спекулятивний характер» іноземного підприємництва в Росії («величезні прибутки, що здобувалися підприємцями-іноземцями, майже повністю вивозилися за межі країни»)⁴¹. Звичайно, деякий відтік капіталу за кордон відбувався, але отримані іноземними акціонерами дивіденди загалом не виводилися з країни, а вкладались у справу⁴². Насправді постійне нарощування потужностей і розширення виробництва змушували інвесторів вкладати останню копійку, і, тільки-но вони приготувалися пожинати плоди своїх інвестицій, ринок вразила промислова криза 1900–1903 рр.⁴³

Велика частка іноземного капіталу ані в абсолютному, ані у відносному вираженні не свідчить про залежність економіки та політики країни від закордонного підприємництва. Звичайно, великий бізнес як іноземного, так і російського походження намагався лобювати перед урядом власні інтереси та впливати на проведення тарифної, податкової політики, а також системи організації державних замовлень промислових виробів⁴⁴. Водночас очевидно, що у стратегічних питаннях внутрішньої й зовнішньої політики уряд залишався незалежним від цього впливу.

Іноземні підприємці як носії технологій та управління

Іноземці в гонитві за великим прибутком у Росії свої передові промислові технології та управлінські рішення вважали головним активом. Постає питання: чи рівень технологій, запроваджених на керованих іноземцями підприємствах, відповідав новітнім західноєвропейським аналогам? Аналіз конкретних прецедентів із практики та спогади інженерів дозволяють відповісти на це питання ствердно. Найбільші металургійні й машинобудівні заводи часто повністю були побудовані на основі обладнання, привезеного із Західної Європи. Так, Дж.Юз улітку 1870 р. на восьми суднах доставив необхідне устаткування разом із сотнею фахівців-металургів із Південного Уельсу для запуску заводу в Юзівці⁴⁵. Наприкінці 1880-х рр. бельгійські сталевари демонтували варшавський завод, перевізши його у село Запоріжжя-Кам'янське поблизу Катеринослава. Майстерність польських управлінців у поєднанні з секретами виробництва бельгійських інженерів заклали основу одного з найбільших металургійних комплексів у світі⁴⁶.

Донецько-Юріївський металургійний завод промисловці з Німеччини оснащували за останнім словом техніки. Для подання повітря в доменні печі

промышленной политики империи (1899 г.) // Материалы по истории СССР. – Вып. VI. – Москва, 1959. – С.173–195.

⁴¹ Лазанська Т.І. Історія підприємництва в Україні... – С.44.

⁴² Эвентов Л.Я. Иностранные капиталы в русской промышленности. – Москва; Ленинград, 1931. – С.38.

⁴³ Пеетерс В. Сталь у степу. – С.48.

⁴⁴ Напр., через з'їзди гірничопромисловців. Докл. див.: Ковальчик Р. Інвестиції у важку промисловість Донецько-Придніпровського району до 1914 р.: інноваційний розвиток в умовах державного протекціонізму // Український історичний журнал. – 2010. – №6. – С.80.

⁴⁵ Юз і Юзівка. – С.20–21.

⁴⁶ Пеетерс В. Сталь у степу. – С.15.

використовувалися три горизонтальні повітродувні машини німецького виробництва, котрі по праву вважалися технічним нововведенням і відповідали кращим світовим стандартам. За заслуги перед російською гірничою промисловістю директор-розпорядник заводу німецький підданий М.Беккер у 1903 р. був представлений до російського ордена⁴⁷.

У 1896 р. зі США до Нікополя було перевезено металургійний і трубний заводи. Разом з обладнанням керувати запуском підприємства в Росію приїхали й американські інженери⁴⁸. Обидва паровозобудівних заводи українських губерній – Харківський і Луганський – були засновані на іноземному обладнанні й управлялись як російськими, так і іноземними інженерами⁴⁹.

Технічні виробничі показники також свідчать про високий рівень технологій, запроваджених на металургійних заводах Півдня Росії. Із таблиці 6 видно, що середньорічний виробіток на одну домну тут був навіть вищим, ніж у західноєвропейських країнах. Виходити на такі результати дозволяли висока якість криворізької залізної руди в поєднанні з передовими технологіями металургійного виробництва.

Табл.6

**Середній річний обсяг виробництва однієї доменної печі
в деяких країнах (тонни)⁵⁰**

	1880 р.	1890 р.	1900 р.	1910 р.	1913 р.
Росія	2	4	10	20	28
У т.ч. Південь імперії	7	16	47	59	63
Великобританія	–	–	23	30	–
Німеччина	–	–	31	49	–
Франція	–	–	21	35	–
Бельгія	–	–	27	46	–
США	–	–	56	100	–

Іноді технічні досягнення на Півдні Російської імперії з'являлися навіть раніше, ніж в Європі, як, наприклад, колектори фірми «Carnegie Iron Works», що було пов'язано з необхідністю виплавки чавуну з гірших залізних руд, які містили різноманітні домішки⁵¹.

Ситуація з технологіями у вуглевидобувній промисловості була гіршою. Гірничий інженер О.К.Колодуб, який багато років працював на Грушевському

⁴⁷ Щербаков И.В. Германские инвестиции и предприниматели в промышленности Юга России (70-е гг. XIX в. – 1914 г.) // Экономическая история: Ежегодник: 2007. – Москва, 2008. – С.79–80.

⁴⁸ Грушевский Д.С. Имени Ильича: Из истории ордена Ленина Ждановского завода имени Ильича. – Донецк, 1966. – С.6.

⁴⁹ McKay J.P. Pioneers for Profit... – P.216; Гартман Г. Записка о возникновении и развитии Русского общества машиностроительного завода Гартмана, Луганск, Екатеринославская губерния, Юг России // Экономическая история: Ежегодник: 2008. – Москва, 2009. – С.456.

⁵⁰ McKay J.P. Pioneers for Profit... – P.123.

⁵¹ Ковальчик Р. Инвестиції у важку промисловість... – С.81.

руднику, писав: «У теперішній же час усі спроби застосувати механічні пристосування не досягають успіху»⁵². Подібну оцінку зустрічаємо у спогадах іншого фахівця – О.М.Терпигорева, який працював помічником управляючого на Пастуховській копальні (с. Сулин):

«Власники великих шахт – іноземці, хотіли, природно, “вичавити” з шахт усе, що вони могли дати, і тому запроваджували на рудниках певну механізацію. Так, наприклад, в Юза в той час уже застосовувалася механічна відкатка, на енакіївських шахтах використовувалися відбійні молотки, звичайно іноземного виробництва. Але така механізація була абсолютно нетипова для старого Донецького басейну. Більшість шахт, які мені доводилося спостерігати, було обладнано найпримітивнішим чином. Єдиним “механізмом” була на них, по суті, м’язова сила шахтаря, а вугілля видобувалося за допомогою обушка або кайла»⁵³.

Отже, у вуглевидобувній промисловості Донбасу технологічний рівень був нижчим, ніж у Західній Європі та Царстві Польському⁵⁴. Але порівняно з попередніми часами, коли шахти по суті були «норами» завглибшки до десятка метрів, це вже був прогрес.

Поряд із технологіями іноземні підприємці копіювали структуру та принципи управління західноєвропейських (якщо це філія материнських) компаній. Вища адміністрація більшості великих металургійних та машинобудівних заводів, особливо у 1890-х рр., включала багато іноземних та інонаціональних представників. Наприклад, згідно з даними 1901 р. по Кривому Рогу, група з 7 іноземних інженерів і 11 майстрів керувала роботою 6945 місцевих робітників. Жили вони окремо, до того ж існував мовний бар’єр. Усе це обмежувало контакти. Більша частина керівників спілкувалася з місцевими робітниками винятково через своїх представників⁵⁵.

Мовний бар’єр був загальною проблемою. Переважна частина іноземних представників керівного складу підприємств і дирекції великих заводів важкої промисловості не володіли російською. До робітників і службовців підприємств з Бельгії, Франції, Великобританії чи Німеччини зверталися через секретарів і перекладачів, якими були головним чином євреї, або з допомогою мови жестів⁵⁶. Наприклад, відповідно до спогадів робітників, на Нікопольському заводі спілкування між іноземним управлінцем та російськими робітниками виглядало так:

«Кеннеді (американський інженер – *В.К.*) був великим фахівцем. [...] Не розмовляючи російською, він усе-таки багато чого нас навчив. Якщо хмурився – значить, десь заминка. Гармата, наприклад, розхлябалась, щось нещільно в ній було загвинчено. Він бере гайковий ключ, відкриває циліндр, розгвинчує всі гай-

⁵² Колодуб Е. Труд и жизнь горнорабочих на Грушевских антрацитных рудниках. – Москва, 1905. – С.53.

⁵³ Терпигорев А.М. Воспоминания горного инженера. – Москва, 1956. – С.60–61.

⁵⁴ Ковальчик Р. Інвестиції у важку промисловість... – С.83.

⁵⁵ Пеетерс В. Сталь у степу. – С.53.

⁵⁶ Лунднер Р. Предприниматели и город в Украине... – С.156.

ки і дивиться, які ще служать, які спрацювалися. Коли зрозумієш цю пантоміму, стає ясно, що він шукає. Підійдеш до нього і скажеш: "Розумію, містере!". Він віддає ключ, а сам спостерігає, чи ти робиш, що треба. Кеннеді й за молот брався, і за лом, сам фурми міняв, знав водопровідну справу. Запальності в ньому не було. Якщо вже дуже розсердиться, тільки почервоніє, а кричати не стане. Вимаститися весь, а через годину, дивись, знову в чистому костюмі ходить»⁵⁷.

Нетиповим за формою управління був найбільший металургійний завод Донбасу – Юзівський. Як зазначалося у виданні Катеринославської земської управи 1897 р.:

«Своєрідна й виняткова особливість цього велетня полягає в тому, що управлінням заводу завідує старший син пам'ятного у краї І.І.Юза, теж Іван Іванович. Крім того, в управлінні заводом беруть участь ще три брати – панове Юзи і майстри з англійців та росіян, усі практики без наукової підготовки, так що на всьому Новоросійському заводі немає жодного інженера або вченого техника. Тим часом, як на інших заводах керують виробництвом російські та іноземні інженери»⁵⁸.

Причини, що спонукали іноземних спеціалістів приїжджати до російських провінційних промислових міст, сповнених «нудьги та вбивчої одноманітності сірого життя»⁵⁹, були прозаїчними. Насамперед їх приваблювала можливість зробити стрімку кар'єру й отримувати значно більшу заробітну платню, ніж у Західній Європі.

Компанії багато витрачали на адміністративні та інженерні послуги іноземних спеціалістів. При цьому, судячи з усього, основними перевагами іноземців уважався не лише високий рівень професіоналізму, але й професійна етика. Нечесність російських інженерів в іноземних джерелах та історіографії є вочевидь перебільшеною. Часто їх змальовували такими собі рантьє, що сприймали посаду як «феод на пограбування»⁶⁰.

Як російські, так і іноземні промислові компанії стикалися з проблемою зовнішньої та внутрішньої корупції на всіх рівнях. Але масштаби й рівень хабарництва у джерелах оцінюються по-різному, що вмотивовано їх специфікою. Наприклад, шахтарський фольклор так відображав незаконні фінансові взаємини між гірником та гірничим майстром:

«Ты получку получай,
Штейгеров не забывай:
Рубль – на сотку, два – на водку,
Три с полтиною – на чай»⁶¹.

⁵⁷ Яруцкий Л. «Никополь» и «Провиданс». – Мариуполь, 1997. – С.18–19.

⁵⁸ Краткий обзор горнозаводской промышленности и движения разных грузов в Екатеринославской губернии. – Екатеринослав, 1897. – С.26–27.

⁵⁹ Фенин А.И. Воспоминания инженера... – С.46.

⁶⁰ McKay J.P. Pioneers for Profit... – P.177.

⁶¹ Юз і Юзівка. – С.173.

Водночас гірничий інженер О.І.Фенін у своїх спогадах писав:

«Серед російських південних інженерів особливо високо, до повної бездоганності, витримувалася сторона етична [...] я за свою довгу роботу практичного інженера, як у безпосередній спільній роботі, так і спостерігаючи зі сторони сотні інженерів, не зустрів жодної етично несумлінної людини, за незначним винятком однієї – двох затаврованих і негайно суспільно зацькованих»⁶².

Очевидно, що непрофесіоналізм і шахрайство зустрічалися й серед іноземних інженерів. Фабричний інспектор С.В.Гвоздев згадував про одного з них:

«Це був іноземець, француз, повний невіглас у своїй справі, виписаний власниками з якоїсь рекомендації на дуже велике утримання. Не володіючи ніякими знаннями у хімії й дуже слабкими в колористиці, задовольняючись лише виписаними з-за кордону рецептами, він вів свою справу, зрозуміло, геть погано [...] цей тип іноземця-пройдисвіта, що колись часто зустрічався на російських фабриках, але тепер уже майже зниклий, був звільнений до закінчення договору зі сплатою, звичайно, великої неустойки»⁶³.

Віддаючи загалом перевагу іноземцям в управлінні підприємством, у вирішенні зовнішніх питань промислові компанії частіше користувалися послугами російських фахівців. Найбільшою похвалою, яку міг отримати іноземний управлінець, було спостереження, що він знає, «як поводитись із чиновниками правильно». Але таких знавців було небагато. Тому найчастіше саме російські адміністратори ставали сполучною ланкою у взаємодії з місцевим населенням та місцевою й центральною державною бюрократією.

Наприклад, у Новоросійському акціонерному товаристві було виділено почесно-підставну особу зі зв'язками при дворі. Таким директором товариства став князь С.В.Кочубей. Його права та обов'язки досить чітко було визначено у статуті. Він був почесним директором, але лише «з правом присутності дорадчого голосу у засіданнях і внесення до протоколу його думки з усіх обговорюваних питань. Не маючи ж інших прав, ані обов'язків, він не підлягає жодній відповідальності як директор»⁶⁴.

Після 1900 р. спостерігалася масова тенденція до заміни іноземних управлінців росіянами, насамперед із таких причин. У зв'язку з початком промислової кризи виникла необхідність економити, відтак іноземців заступили менше оплачувані російські фахівці. Об'єктивною підставою для збільшення числа адміністраторів із місцевого населення було підвищення рівня якості та кількості російських інженерів⁶⁵. Згадуваний вище О.І.Фенін писав:

⁶² Фенін А.И. Воспоминания инженера... – С.48.

⁶³ Гвоздев С.В. [Клепиков А.К.]. Записки фабричного инспектора (из наблюдений и практики в 1894–1908 гг.). – Москва, 1911.

⁶⁴ Гонимов И.А. Старая Юзовка: 1869–1905: Сталинский металлургический завод. – Москва; К., 1937. – С.12.

⁶⁵ Див.: Сапрыкин Д.Л. Инженерное образование в России: история, концепция, перспективы // Высшее образование в России. – 2012. – №1. – С.128.

«Якщо взяти до уваги, що понад 60% видобутку кам'яного вугілля Донбасу і близько 90% виплавки чавуну припадало на іноземні підприємства та що вже до початку XX ст. навіть на чолі більшості промислових підприємств басейну їх фактичними розпорядниками стояли російські інженери, треба визнати, що російська технічна інтелігенція блискуче витримала важке випробування»⁶⁶.

До справи підготовки техніків та управлінців з місцевого населення активно долучалися й самі підприємці⁶⁷. Після 1904 р. ще однією причиною звести до мінімуму присутність іноземних управлінців став розвиток революційного руху, який супроводжувався поширенням ксенофобії та антикапіталістичних настроїв. «Проміжним» варіантом у виборі між іноземними та російськими фахівцями було рішення тримати у штаті польських інженерів. Наприклад, на заводі «Провіданс» на початку XX ст. всі спеціалісти були саме польського походження⁶⁸.

Іноземні підприємці та трудова етика робітників

Дослідник, що вивчає економічну історію Півдня Росії, неодмінно зустрічається з одним парадоксом. З одного боку, у другій половині XIX – на початку XX ст. спостерігався швидкий приріст населення, тож сучасники навіть говорили про аграрне перенаселення⁶⁹ та «зайвих» робітників. З іншого, підприємці скаржилися на нестачу працівників. Проблема визнавали й тогочасні російські аналітики. У капітальній праці за редакцією відомого статистика В.П.Семенова-Тянь-Шанського, виданій 1910 р., йшлося: «Донецька кам'яновугільна промисловість майже завжди відчуває, особливо в літній період, нестачу робочих рук. Уряд навіть пропонував вуглепромисловцям надати до 10 тис. арештантів, але цю пропозицію не прийняли власники копалень»⁷⁰.

Пояснюється «парадокс» специфікою ринку робочої сили регіону. Порівнюючи південноросійське робітництво зі «столичним» (санкт-петербурзьким та московським), сучасники відзначали його низьку кваліфікацію та сезонний характер. Наприклад, Густав Гартман, засновник паровозобудівного заводу в Луганську, нарікав, що «оскільки у цей період усі російські підприємства, які виробляли залізо і сталь, були повністю завантажені роботою, у прокатний цех удалося залучити зі сторони лише малу кількість краще підготовлених робітників»⁷¹.

⁶⁶ Фенин А.И. Воспоминания инженера... – С.8.

⁶⁷ Див. докл.: Ніколаєва Т.М. Роль підприємців України в розвитку професійної освіти (остання третина XIX – початок XX ст.) // Український історичний журнал. – 2005. – №1.

⁶⁸ Яруцкий Л. «Никополь» и «Провиданс». – С.80.

⁶⁹ Див., напр.: Кауфман А.А. Аграрный вопрос в России. – Москва, 1918.

⁷⁰ Россия: Полное географическое описание нашего Отечества: Настольная и дорожная книга / Под ред. В.П.Семёнова-Тянь-Шанского. – Т.14: Новороссия и Крым. – Санкт-Петербург, 1910. – С.372.

⁷¹ Гартман Г. Записка о возникновении... – С.465.

Оскільки чимало великих підприємств було засновано буквально серед степу, адміністрація не могла знайти потрібної кількості робітників із місцевого населення, тож доводилося користуватися мігруючою робочою силою⁷². Більшість робітників були селянами, які намагалися не втратити зв'язок із селом, навіть коли влаштовувалися на промислове підприємство. До настання періоду індустріалізації більша частина заводів зупиняли свою роботу на час інтенсивних сільськогосподарських робіт. Навіть на початку XX ст. чимало невеликих підприємств мали сезонний характер роботи.

Зі становленням великої індустрії сезонний характер праці вступав у суперечність із фінансовими інтересами підприємця. Крім того, зупинка роботи на деяких видах виробництва, як, наприклад, доменні печі в металургії, призводила до значних технічних та фінансових витрат. Компанії вдавалися до різних методів утримання робітників при заводах: підвищення платні в літні місяці (до 1,5 раза⁷³), будівництво житла для сімейних працівників, створення соціальної інфраструктури (церкви, лікарні, школи, лазні тощо). Були й більш радикальні спроби остаточно «відірвати» робітників від сільського господарства. Наприклад, на металургійному підприємстві в Юзівці заводчанам не дозволялось обзаводитися земельними ділянками⁷⁴.

Іншим серйозним завданням було виховання замість традиційної трудової етики – нової індустріальної, особливо в робітників – учорашніх селян. Традиційний тип трудової етики означає, що його носії працюють для задоволення найпростіших потреб, не прагнучи нагромадження⁷⁵. Шахтарська пісня так зображувала цей спосіб життя:

«Получил получку я
Ровно двадцать два рубля,
Два рубля отдал домой,
Ну а двадцать – на пропой.
Веселись, душа и тело,
Вся получка пролетела»⁷⁶.

Анонімний дописувач спеціалізованого журналу у матеріалі за 1916 р. зазначав:

«На гірничозаводських підприємствах доводиться з жалем констатувати, що підвищення заробітної плати нерідко призводить до зниження продуктивності робітника: отримуючи більш високу заробітну платню, робітник може в менше число робочих днів задовольнити всі свої потреби. У результаті зменшується кількість виходів робітників на роботу»⁷⁷.

⁷² *Friedgut T.H.* Iuzovka and Revolution. – Princeton, 1994. – P.214–215.

⁷³ Підрах. за: Россия: Полное географическое описание нашего Отечества... – С.372.

⁷⁴ Юз і Юзівка. – С.24.

⁷⁵ *Миронов Б.Н.* «Послал Бог работу, да отнял чёрт охоту»: трудовая этика российских рабочих в пореформенное время // Социальная история: Ежегодник: 1998–1999. – Москва, 1999. – С.246.

⁷⁶ Юз і Юзівка. – С.173.

⁷⁷ Очередные проблемы горнопромышленного Юга // Горнозаводское дело. – 1916. – №16. – С.13329.

Нарікання на пияцтво як на велику ваду робітничого та шахтарського повсякденного життя⁷⁸ зустрічаємо в усіх мемуарах інженерів, гірничих робітників, фабричних інспекторів. Пиятика призводила до прогулів, а якщо набувала масового характеру, то й до зупинки виробництва. Боролися з цим явищем шляхом закриття винних крамниць і навіть, прямо порушуючи закон, видавали робітникам гроші не кожного місяця, а двічі на рік, або відсилали заробіток «на батьківщину» через контору⁷⁹. У цілому, незважаючи на певні зрушення у трудовій етиці робітників, індустріалізація химерним чином поєднувалася з катастрофічною відсталістю в умовах праці, побуті та загальній культурі російського робітництва.

Таким чином, іноземні підприємці експортували в Росію капітали, передові технології, моделі управління, ділові зв'язки із західноєвропейськими банківсько-промисловими групами та дух капіталістичного підприємництва. Вони надали додаткового імпульсу розвитку промислового капіталізму, сприяли революції у сфері управління й відіграли позитивну роль у відносно успішній російській індустріалізації. Важливе значення іноземних капіталів і технологій свідчить про «відкритий» характер економіки Російської імперії, яка таким чином успішно входила у світове економічне співтовариство.

⁷⁸ Докл. див.: *Herlihy P. The Alcoholic Empire: Vodka & Politics in Late Imperial Russia.* – Oxford, 2001.

⁷⁹ *Фенин А.И. Воспоминания инженера...* – С.53.

The paper presents the results of a research into the transfer process of western models of industrial management, capitals and labor ethics in Ukraine at the late 19th and early 20th century, based on the analysis of statistical data, memoirs, periodical publications and other documents.

Keywords: *Russian Empire, foreign entrepreneurs, industrialization, labor ethic.*

